

BURSA'DA OSMAN VE ORHAN GAZİ TÜRBELERİ

DOÇENT Dr. SEMAVİ EYİCE

Osmanlı devletinin ilk kurucuları Osman ve Orhan beylerin Bursa'da bugün görülen türbeleri çok yakın tarihlerde yapılmış binalardır. Bunların Bursa'yı 1855 de harap eden depremde tamir kabul etmeyecek surette yıkıldıkları ve bu tarihten sonra, ilk binalarının tamamen ortadan kaldırılmalarından sonra şimdiki şekilleri ile yapıldıkları bilinir. Bu hususta bilinen diğer bir nokta da, bu türbelerin aslında Bursa'nın fethinden önceki devre ait çok eski bir veya bir kaç yapısından istifade etmek suretiyle uzun yüzyıllar kullanılmış olduklarıdır. Türk medeniyet tarihinin en dikkat çekici safhalarından birisine ait olan bu türbelerin tarihçeleri hakkında bilinen dağınık bilgileri bir araya getirmenin bu tarihî türbelerin mahiyet ve ilk şekillerinin daha iyi tanınmasını mümkün kılacaktır. Bu küçük araştırmamız, Osman ve Orhan Gazi'nin türbeleri hakkında bilgi veren çeşitli kaynakların imkân nisbetinde derlenmesi ve bunların tahlili suretiyle meydana gelmiştir.

I

Kaynaklardan derlenen bilgiler :

Bursa'nın Türker tarafından fethedilebilmesinin pek çabuk olmadığı, Orhan Bey¹ tarafından yapılan uzun muhasaranın sonucunu Osman beyin iştiyakla beklediği ve hattâ ona vasiyetinde Aşıkpaşazade'nin

¹ Seaman, *The Reign of Sultan Orhan* adında bir kitap, F. W. Hasluck, *Cyzicus Cambridge* 1910, 204, not 2 de referans olarak gösterilmektedir. Ne zaman ve hangi kaynaklardan faydalanmak suretiyle yazıldığını öğrenemediğimiz bu eseri maalesef bulmak kabil olmamıştır.

ifadesine göre : «Oğul, ben öldüğüm vakit beni Bursa'da şol Gümüşlü kubbenin altında koyasın» dediği bilinir.² Gümüşlü kubbe, Bursa'nın yüksekçe bir yerinde uzaklardan görülen kubbesi kurşun kaplı olduğundan güneş altında uzaklardan parıltısı farkedilen bir Bizans yapısı idi. *Mehmed Neşri*'nin 1492 (H. 898) de tamamlanan *Kitab-ı Cihannümâ*'sında bu husus açıkça te'yit edilir : «Osman Gazi, oğlu Orhan'a vasiyet etti kim, ben vefat idicek, beni Bursa'da şol gümüşlü kubbenin altında koyasın didi, ol vakit kâfirler Manastır'ı veni örtmüşlerdi, gümüş gibi yalabırdı, ıraktan gören gümüş sanırdı.»³ *Mahmud oğlu Hasan*'in *Cam-ı Cem-Ayin*'inde ise mezarının Bursa'daki imaretinde olduğu bildirilmektedir.⁴

1325 - 1349 yılları arasında Anadolu'yu dolaşan Arap seyyahı *İbni Batuta*'da *Orhan Gazi* zamanında Bursa'ya uğramış ve seyahatnamesinde Osman Gazi türbesinden kısaca bahsetmiştir. *İbni Batuta*, Bursa'ya Orhan Gazi zamanında gelmiştir. Orhan bey hakkında izahat verdikten sonra : «Babası Bursa şehrini Rumile-

² *Tevârih-i A'î Osman* (Atsız baskısı), *Osmanlı tarihleri I*, İstanbul 1949, 112; Aşıkpaşazade eserinin esasını 1476 - 1478 de yazmış, ilk kısım için Orhan Gazi'nin imamı Yahşi Faki h'deki bir yazmadan istifade etmiştir.

³ *Kitab-ı Cihan-Nüma* (F.R. Unat - M.A. Köymen baskısı) Ankara 1949, I. 145.

⁴ *Cam-ı Cem Ayin* (Fahrettin Kirzioğlu baskısı), *Osmanlı Tarihleri I*, İstanbul 1949, 395.

r i n elinden almıştır, ve kabri B u r s a'nın mescidindedir. Bu mescit Mesihlerin kilisesi idi ve sonradan mescide tebdil edilmişti» cümlesi ile ifade eder. İ b n i B a t u t a B u r s a'ya geldiğinde burası fethedileli henüz pek az yıl geçmiş olduğuna göre bu husustaki kaydını ciddi bir delil olarak kabul edebiliriz.

Divan defterlerinden çıkarılan bir kayda göre 1576 (H. 984) da O r h a n camii'nin genişletilmesi, O s m a n G a z i türbesinin ise tamirine ihtiyaç görüldüğü hususunda vâki müracaat üzerine, camii'nin genişletilmesi türbenin ise iyi bir şekilde tamirinin uygun olacağı B u r s a kadısına bildirilmiştir. Ancak burada hangi O r h a n camii'nin kastedildiği pek anlaşılammaktadır. Her ne kadar : «... B u r s a'da vâki olan S u l t a n O r h a n camii şerifi şehrin ortasında olup cemaati kesire cem olup lâkin camii şerifi küçük olmakla...» denilmekte ise de bundan H i s a r'da O s m a n ve O r h a n beylerin türbelerinin yanındaki camii'nin mi yoksa aşağıda çarşıda, U l u c a m i sırasındaki O r h a n camii'nin mi kastedildiği pek açık bilinmemektedir.⁶

1573 - 1578 yıllarında İ s t a n b u l'da elçi D a v i d U n g n a d'ın özel papazı olan S t e p h a n G e r l a c h'ın B u r s a'yı ziyaret ettiği bilinir. Göremediğimiz bu kitapta sadece O r h a n türbesi yerindeki kilisenin I o a n n e s (= Y a h y a) adına yapılmış bir bina olduğu ifade edildiğini öğrenmek kabil olmuştur.⁷

⁶ C. Defrémery - B.R. Sanguinetti, *Voyages d'Ibn Batoutah*, Paris 1874, II, 322; ayrıca bak T u h f a t a n nazair fi gara'ib el amsar ve'l-aca'ib el asfar, Kahire 1287, I, 187, yukarıdaki parça arapça aslından Doçent Dr. T. Y a z ı c ı tarafından çevrilmiştir. Kendisine burada teşekkürü borç bilirim.

⁷ H. T. Dağlıoğlu, *Onaltıncı asırda Bursa*, Bursa, 1943, 83, No: 126.

⁸ S a m u e l G e r l a c h tarafından yayımlanan S t e p h a n G e r l a c h s d e s s z e l t r e n T a g e - B u c h, Frankfurt, a. M. 1874, 259 u görmek kabil olmadı. Yukarıdaki not, A G a b r i e l, Brousse, Paris 1958, 43, not 1 den

B u r s a'yı 1588 de ziyaret eden R e i n h o l d L u b e n a u, Rumlardan kalma bir binada yatan O r h a n G a z i'nin yanında ayrıca karısı ve 14 cariyesini (?) nin kabirlerinin olduğunu yazdıktan sonra aynı türbede K o r k u d ve M u s a'nın kabirleri bulunduğunu bildirir. L u b e n a u burada ayrıca duvarda kopyasını verdiği bir grek kitabesi parçası da görmüştür. Maalesef seyyah buradaki davul hakkında izahat vermediği binaya tercih etmiştir. Fakat bu eski B i z a n s kilisesi yanında başka bir şapel olduğunu ve O s m a n G a z i'nin de burada yattığını bildiren L u b e n a u, karısı, bir oğlu ve 26 kadın ile çocuğun ve O r h a n'ın oğlu İ b r a h i m'in kabirlerinin bu türbede olduğuna da işaret eder.⁹

Ekser hallerde ziyaret ettiği binalar hakkında dikkate değer bilgiler veren E v l i y a Ç e l e b i, 1640 (H. 1050) Muharreminde B u r s a'yı dolaşmış olmasına rağmen, «Z i y a r e t i O s m a n H a n G a z i» hakkında istifadeli bir müşahede ortaya koymadığı gibi O r h a n G a z i hakkında da «İçkale camiinde bir kabri pürnurda medfundur» demekle iktifa eder,¹⁰ B u r s a müşahedelerinin başka bir yerinde E v l i y a Ç e l e b i, O r h a n camii'nden de pek kısa olarak bahseder. Herbir kenarı 110 ayak uzunluğunda olan bu camii'nin bir tabaka minaresi vardır, ve O r h a n G a z i burada medfundur.¹¹ 1674-1675 yıllarında İ s t a n b u l ve A n a d o l u'nun bir kısmını gezen Lyon'lu hekim J a c o p S p o n ile tabiatçı G e o r g e s W h e l e r,

alınmıştır. G e r l a c h hakkında Bk. M. K r i e b e l, S t e p h a n G e r l a c h, «Die evangelische Diaspora» 29 (Kassel 1958) 71-96.

⁹ W. S a h m, *Beschreibung der Reison des Reinhold Lubenau, Königsbergi*, Pr. 1930, II, 81.82; L u b e n a u, her türbede sandukası bulunanlar hakkında verdiği bilgiler bugünkü duruma uymaktadır. Ancak sayı'arda az farklar vardır, ksl. aşağıda not 38. B u r s a'dan bahseden B e l o n'un seyahatnamesini maalesef görmek mümkün olmadı.

¹⁰ E v l i y a Ç e l e b i, *Seyahatname*, İ s t a n b u l 1314, II, 38.

¹¹ E v l i y a Ç e l e b i, ay. Esr. II, 10.

B u r s a'yı da ziyaret ettiklerinde O r h a n türbesi ile de meşgul olmuşlardır. Bu seyyahların ifadesine göre «eski B a ş k i l i s e görülmeğe değer bir bina olup güzel bir yapıdır. İçi dikkat çekici ve itinalı bir surette işlenmiş mermerler ile kaplıdır. Bir Yunan haçı biçiminde olan kare binanın ortasındaki kubbe dört paye tarafından taşınmaktadır. Bunlar R u r s a'nın muhasarası sırasında devrildiğinden sonra T ü r k l e r tarafından tamir olunmuşlar, ancak öyle ki, payelerin zarif başlıkları kaide olarak, kaideler ise başlık olarak kullanılmıştır. Yani onların herşeyi tersine çeviren H i r i s t i y a n l ı k üzerine tahakkümlerinin mücessem bir örneğini teşkil ederler. Böylece bu kutsal yer B u r s a fâtihi ve T ü r k l e r i n i k i n c i hükümdarı (O r c h a n e s) i n türbesi olmuştur... Bunun bitişiğinde ise B a y e z i d'in çocuklarının türbesi vardır.»¹¹

Hemen hemen bir yüzyıl sonra B u r s a'ya uğrayan İ n g i l i z seyyahi R i c h a r d P o c o c k e ise daha etraflı bir şekilde burasını anlatır : «O r h a n ve çocukları hisarda bulunan eski bir kilisede yatmaktadır. Bu kilisenin içi değerli mermerler ile kaplı olup zemini de mozaikler ile döşelidir. Pek büyük ve hiç te güzel olmıyan bu kilise camiye çevirilmiştir. Girişinde mermerden iki kalın sütun vardır. Binanın ucunda sunak kısmında ise dört sütun vardır ki T ü r k l e r bunlara ilişmemişlerdir. Bu sunak kısmı mermer kaplı olmasına rağmen hiç bir zaman güzel olmamıştır. Taşının rengi kirli bir beyaz ve yer yer damarlıdır. A p s i s dört basamaklı bir eşikle ayrılmış olarak hâlâ durmaktadır. Camiin holünde yabancılara O r h a n'a ait olduğu söylenen ve alelâde davullardan üç misli daha büyük bir davul gösteriyorlar... Sultan'ın tesbihi de aynı yerdedir... Batı cihetinde O s m a n'a izafe edilen türbe bulunmaktadır. Bazıları B a y e z i d'in çocuklarının da

onun yanında gömülü olduğunu söylüyor ise de ben mezarlarını göremedim.»¹²

B u r s a'ya 19 Mayıs 1779 da gelen İ t a l y a n rahibi D o m i n i q u e S e s t i n i ise aynı yapılar hakkında daha da etraflı bilgiler verir : «Orada O r h a n camiini de gördük: Bu döşemesi harikulâde bir mozaik ile bezenmiş üç nefli bir eski R u m kilisesi idi. İç duvarları cilâlı mermer levhalar ile kaplanmıştı. Mimarisi bir nev'i hayli sade grek gotiğidir. A p s i s kısmında ve sunağın gerisinde yarım dairevî şekilde sıralanan beş dizi kademe görülür. Umumî bir inanışa göre bu R u m kilisesini cami'e çevirten ve onu T ü r k zevkine uygun şekilde yeniden yaptıran O r h a n'dır. Kendisi de karısı ve çocukları ile oraya gömülmüştür. Holün esas kapısından girildiğinde tam karşıda, girişe asılı olarak O r h a n'ın davul'u ve tesbihi görülür. (Bunlar hakkında uzun tafsilât verir.) Bu hükümdarın kutsal hâtıralarını da bize gösterdiler. Bu hâtıralar bir sarık ile bir kaftandan ibarettir. Fakat kanaatime göre bunlar pek yeni olsa gerek... Kaftan en fazla 60 yıllık sarık ise daha da yeni gözüküyor... Burada ayrıca 40-50 kitap ihtiva eden kütüphanesi de var. Aslında bir manastır olduğu söylenen bu eski kilisenin esas kapısı bugün örülmüş olup buraya T ü r k usulünde bir mihrap yapılmıştır. Bu cami'e manastır da deniliyor. Bu camiden çıkarak yuvarlak bir şapele geçtik. Bu da hemen hemen aynı bina topluluğu içinde olup üstü güzel bir kubbe ile örtülüdür. O r h a n'ın babası ile onun zevce ve çocuklarının mezarlarını ihtiva etmektedir. Bu şapel çok dikkat çekici olup muhteşem bir şekilde tezyin olunmuştur. Bu şapelden başka bir şapele gecilmektedir ki, evvelce B u r s a muhafızı olan A r t h u s'un gömülü olduğu söyleniyor...»¹³

¹² R. P o c o c k e, *Voyages en Orient...* (İngilizce ikinci basımdan çevrilmiştir) Paris 1772, V, 299-300.

¹¹ G. W h e l e r- J. S p o n, *A Journey into Greece...* London 1682, 216; bu seyyahlar kilisenin apsis kısmında gördükleri rahiplerin oturmasına mahsus kademeler (synthronos) hakkında uzun uzadıya izahat verirler.

¹³ D. S e s t i n i, *Voyage dans la Grèce Asiatique à la Peninsule de Cyzique à Brusse et à Nicée*, Londres-Paris 1789 (aslı İtalyanca olarak 1785 de Livorno'da basılmıştır), 101-105.

İstanbul ve Bursa'yı 1795 de dolaşan İngiliz elçiliği papazı **Jacques Dallaway** de bu türbeleri gördüğünü kaydeder. «Eskiden şehrin metropolitik kilisesi olduğu tahmin edilen fakat daha yakın bir ihtimal ile cami'e çevirilen büyük bir manastırın kilisesi olan **Orhan**'ın türbesini görmeye gittik. Türbeler buraya hâlâ manastırın bozulmuş şekli olan *Manystère* olarak adlandırıyorlar. Bu yapı **Bizans** mimarisinin oldukça iyi bir örneğini teşkil etmektedir. Ayaklar porfir ve yeşil somakidendir. Duvarları kaplayan mermerlerin bazıları hafifçe zedelenmiştir. Mozaik döşeme alternatif olarak porfir ve sarı taşlardan dörtköşeler halinde...»¹⁴

Osman ve Orhan Gazi le rin türbeleri ile birlikte yakınlardaki **Orhan** camii, ilk büyük tahribi 1 Şaban 1216 H. yani Kasım 1801 de vukua gelen **Bursa**'nın üçte ikisini kül eden korkunç yangında görmüştür.¹⁵ **Hisar** cami i ile birlikte yanan türbelerin bu yangına gelinceye kadar kubbelerinin gümüş kaplı olduğuna dair bir kaydı doğru olarak kabule imkân yoktur.¹⁶ Bu büyük yangında türbelerin içlerindeki hatıralar ve bütün mefruşat mahvolmuş ve hattâ belki de binaları dahi hayli zarar görmüştür.¹⁷ **Avusturya** elçilik tercümanı ve tanınmış tarihçi **Joseph von Hammer**, 1804 de **Bursa**'yı ziyaret ettiğinde **Orhan** camii ni kapalı bulmuştur. **Hammer**'e göre **Osman Gazi** «... zevcesi ve çocukları ile, **Bursa**'nın fethinden sonra cami haline getirilen **Rum** başkilisesinde yatmaktadır. Dışları kireçle badana-

lı kırk kadar sanduka türbeyi doldurmaktadır. Bir türbe haline getirilmiş olan bu çok güzel kilise simetrik bir tertibe göre sıralanan mermer levhalar ile kaplıdır. Eski sunak yarım yuvarlağında dört mermer basamak yükselmektedir. Girişi belirten altı yeşil somakî sütun hâlâ yerlerinde duruyorlar. Bema kısmı ve sütunlarla takviye edilmiş olan bütün pencereler örülüdür... Asrın başında bütün **Bursa**'yı mahveden yangın pek büyük tahribat yapmaksızın bu kiliseyi de harap etmiştir. **Osman Gazi**'nin müstesna olmak üzere diğer bütün kabirler çok iyi durumda kalmıştır. Yalnız **Osman Gazi**'nin sandukasının düşen sıvaları ve çatlakları nerede ise **Osmanlı**lığın kurucusunun kemiklerini ortaya serecek halindedir. (Tesbih ve davul hakkındaki bazı satırlardan sonra)... Türbeye, sahiden anahtarı kaybolduğundan veya zahiren öyle denildiğinden bir merdivenle tırmanarak pencereden girebildik.» Öyle anlaşılıyor ki henüz mesleğinin başlangıcında olan **Hammer** bir hatâya düşerek **Osman** türbesi diye **Orhan** türbesini anlatmaktadır. Nitekim **Orhan** türbesinden bahsederken yazdıkları böyle bir hata olduğunu teyit eder. «**Orhan**'ın kardeşi **Alâüddin** ve oğlu **Süleyman** ile zevce ve çocuklarının kabirleri ise sekiz köşeli bir türbede bulunmaktadır. Bu eski bir kilise olan **Osman** türbesinin yanında inşa edilmiştir. Sekiz köşeli bu türbenin içinde 17 sanduka vardır. Binanın holünde de ayrıca 17 sanduka daha vardır. Burada da **Orhan**'ın yangından kurtulan fakat kurtların kemirdiği tesbihi bulunmaktadır. Burada yatanların adları yazılı olmadığından ancak rivayetler sayesinde **Osman**, **Orhan**, **Alâüddin** ve **Süleyman**'ın kabirleri belirtilmekte diğerleri için ise kesin bir şey söylenemez.»¹⁸

¹⁴ J. D a l l a w a y, Constantinople ancienne et moderne... Paris an VII (İngilizce aslı, Londra'da 1797 de basılmıştır), I, 279-280.

¹⁵ K. B a y k a l, Tarihte Bursa yangınları, Bursa 1948, 33-37.

¹⁶ M u r r a y ' s H a n d b o o k f o r T r a v e l l e r s i n T u r k e y i n A s i a i n c l u d i n g C o n s t a n t i n o p l e (4. baskı) London 1878, I, 1.132.

¹⁷ J. d e H a m m e r, Histoire de l'Empire Ottoman (Hellert baskısı) Paris 1835, I, 104 de türbenin yangından harap bir halde kaldığını yazar.

¹⁸ J. v o n H a m m e r, Umblick auf einer Reise von Constantinople nach Brussa, Pesth 1818, 47-49. bu seyahati hakkında ayrıca bk. J. von Hammer, Erinnerungen aus meinem Leben 1774-1852 (R. Bachofen von Echt baskısı), Wien 1940, 150.

W. J. Hamilton, 24 Mart 1835 de Bursa'ya uğradığında pek kısa olarak bu türbelerden bahseder. «D a v o u t manastırı caminin» evvelce bir kilise olduğunu bildirdikten sonra ufak ve mimari bakımdan dikkate değer tarafı olmayan burada O r h a n'ın türbesinin bulunmasını tek önemli husus olarak kaydeder. H a m i l t o n ayrıca döşemenin Bizans mozaikleri ile kaplı olduğunu da bildirir.¹⁹ F r a n s ı z tarihçisi B. P o u j o u l a t'ın seyahatnamesi ise bu hususta tamamen değersizdir.²⁰

Anadolu'da 1834-1837 yılları arasında büyük ölçüde araştırmalar yapan Charles Texier seyahatinin başlangıcında 1834 de Bursa'yı ziyaretinde Osman ve Orhan Gazî türbelerini eski halleri ile görmüş olmakla beraber, H a m m e r gibi her iki binanın isimlerinde bir karışıklık olmuş ve Texier'in buradan bahseden üç eserinde de bu çapraşık vaziyet devam etmiştir. Mamafih aidiyet hususu bir tarafa bırakılacak olursa, her iki türbe Texier tarafından büyük eserinde hayli etraflı ve doğru bir şekilde tasvir edilmiştir.²¹ «Osmanlı sülâlesinin kökü olan Osman'ın cenazesi Bursa hisarının eski ve son Bizans devrinden daha eskiye gitmiyen şapeline defnedilmiştir... Hâlâ duran bu âbide Türker tarafından Davud manastırı olarak adlandırılır. Kilise bir orta nef ile iki yan neften meydana gelmiş olup ortada gri mermerden dört sütunun taşıdığı kubbe yükselir. İçeride sanatkâr bir gözün dikkatini çekecek hiç bir şey yok-

tur. Bütün iç süsleme, ince dantikül şeritlerinin sınırlandığı gri mermerden levha kaplamalar ile sağlanmıştır. Sunak kısmı yine gri mermerden sütuncukların ayırdığı üç pencere ile aydınlanır. Bunların başlıklarında haçlar görülür. Binaya yan taraftaki bir kapıdan girilmektedir. Zira kilisenin narteks kısmı, bugün adları artık bilinmiyen bir takım şehzade ve prenslerin sandukalarını ihtiva etmektedir. 1804 de şehrin büyük bir kısmını harap etmiş olan büyük yangın bu âbideye büyük ölçüde zarar vermiştir. Kubbe çökmüş ve sonra yeniden yapılmıştır. Fakat buradaki sandukaları teşhise yarayan kitabelerinin hiç biri muhafaza edilmemiştir. Manastırın bitişiğinde yine bir çok kimsenin mezarlarını ihtiva eden bir şapel vardır. Genişliği 8,30 m. olup, aralarında duvara yapışık çifte sütuncuklar ile ayrılmış bulunan yarı yuvarlak sekiz niş ile sekiz kısma ayrılmıştır. Konya Sultanı Alâüddin tarafından Osmanlıların Sultanına gönderilen inventiture âmetleri olan her ikisi de nadir rastlanan cesametteki davul ve tesbih bu türbede muhafaza olunuyordu. Bu Türk kutsal emanetleri 1804 yangınında kül olmuştur.» Texier Orhan Gazî'nin vefatında cenazesinin babasının türbesine gömüldüğünü ilâve eder. Fransız mimar ve seyyahı uzun yıllar sonra basılan ve büyük eserinin bir bakıma daha kolay kullanılır ufak baskısı olan diğer kitabında²² hemen hemen aynı şeyleri tekrarlamakla beraber, her iki binayı garip surette birbirine karıştıran tuhaf bazı cümleler ilâve eder ve bir de burasının Aziz İlyas namına bir kilise olduğunu ve İlyas'a ithaf olunan bütün binalar gibi yuvarlak olduğunu belirttiğinden sonra, yuvarlak olmayan dört sütunlu türbenin tasvirini yapar : Texier'in topladığı malzeme ayrıca İngiltere'

¹⁹ W. J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia...*, London 1842, I, 72.

²⁰ Aynı tarihlere doğru Bursa'ya uğramakla beraber ekseri yazılarında olduğu gibi, seyahatnamesinde de istifadeye yarayacak bilgiler veremiyen B. P o u j o u l a t bu türbeden pek müphem surette bahseder. kşl. *Voyage dans l'Asie Mineure*, Paris 1840, I, 164-165.

²¹ Ch. Texier, *Description de l'Asie Mineure*, Paris 1839, I, 61-62, lev XV de uzaktan Ulucamiin görüldüğü bir Bursa manzarası vardır. Texier bu resim Davud manastırı denilen cami yakınından çizildiğini yazar.

²² Ch. Texier, *Asie Mineure* (Univers pittoresque), Paris 1862, 130; kşl. A. S u a t tarafından yapılan Türkçe tercümesi, Küçük Aya, İstanbul 1339.

de üçüncü bir eser halinde işlendiğinde,²³ aynı hatalar ile yukarıdaki bilgiler tekrarlanmış, buna karşılık, türbelerden bir tanesinin diğer kitaplarda olmıyan çok değerli bir plâni ile kesidi de basılmıştır ki bunlardan daha ileride bahsedeceğiz. *T e x i e*'nin yazdıklarından anlaşıldığına göre, burada o sırada sahipleri yabancılar tarafından karıştırılan komşu iki türbe vardı. Bunlardan biri bir yuvarlak bina, diğeri ise ortasında dört sütun ve dışarı taşkın bir de apsisi olan kubbeli bir kilise idi.

Bu türbelerden bir tanesini ve pek büyük bir ihtimal ile *O r h a n* türbesinin iç görünüşünü aksettiren bir gravür de hemen hemen aynı tarihlerde *L e o n d e L a b o r d e*'un muhteşem albumünde basılmıştır.²⁴ «Sultanların kabirleri» olarak tanıtılan bu gravürde dört payeden ikisi görülmekte, kubbe altında da biri büyük olmak üzere 16 kadar sanduka sayılmaktadır. Türbe ve sandukalar seyyahların ifadelerine uygun olarak son derece mütevazî olup yalnız esas sandukanın üstünde bir şal vardır. Bu gravürün izahında ise yazar «Halen harap olan hisar içinde cami haline getirilmiş iki küçük eski *R u m* kilisesi var» dedikten sonra şunları ilâve eder: «Bunlardan *D a v u d* manastırı denilenin eskiden *northex* olan kısmında *O r h a n* (*Archan*) ve ailesinin mezarları var... *O s m a*'nın kabrini göstermediler, bu belki kavbolmuştu... Camiin bir payesinde mermere işlenmiş bir haç görülür (ve bu hususta saçma bir efsane anlatılır!)...»

Resimleri bakımından *İ s t a n b u l* hakkında pek tanınmış bir kitap meydana getirmiş olan *Miss Pardoe*'in 1836 da *İ s t a n b u l* ve *T ü r k i y e*'deki müşahedelerini ihtiva eden daha az tanınmış seyahatnamesinde bu türbeler hakkında hayli bilgiye rastlanır.²⁵

²³ *Ch. T e x i e r*, *Popplewell Pullan Byzantine Architecture*, London 1864, 169.

²⁴ *L e o n d e L a b o r d e*, *Voyage de l'Asie Mineure*, Paris 1838, lev. IX (s. 22 den sonra) metin kısmı s. 23 de.

²⁵ *M i s s P a r d o e*, *The City of the Sultan and domestic manners of the Turks in 1836*, London 1837, II, 22-27.

«Rehberlerimizin türbenin anahtarlarını muhafaza eden türbedar hanım'ı aradığı süre içinde ben de binanın dış medhalini, daha doğrusu halen bir türbe haline getirilmiş parçasını incelemekle oyalandım. Açık medhal revağının kalem işi tezyinat ile süslü geniş saçağı *B i z a n s*'dan kalma ve zarif bir şekilde damarlı beyaz mermerden sütunlar tarafından taşınır. Bu revak'tan da sadece türbenin avlusuna geçilmektedir. Ancak burada o derece nadir rastlanır ve aynı zamanda bu memlekette güzel sanatların gelişmesini karakterize eden bir husus ile karşılaşılır ki üzerinde durulmağa değer. Saçağı taşıdığını söylemiş olduğum sütunlar tersinedir. Yani işlenmiş başlıkları yerde olup, yukarı uçları sarı ve mavi renklere boyalıdır... (Avlunun tertibi ve ağaçlarından bahsettikten sonra...) türbenin girişinde de aynı barbarizmi'nin alâmetleri ile karşılaşılır. Saçağı taşıyan gri mermerden dört narin *İ y o n* üslûbunda sütun da aynı hüznü verici boyama amelîyesine tâbi tutulmuştur. Ve bunların başlıkları bol renkli bir yaprak salkımı ile süslenmiştir... Türbe aslında *B u r s a*'nın fethinin arkasından *S u l t a n O r h a n* tarafından el konulan bir *R u m* manastırının bir parçasıdır. Tahmine göre burası içinde İmparatorların günlük ibadetlerini yaptıkları bir özel şapel'di. Şekli oval olup, bir kaç yıl öncesine gelinceye ve bir yangın tarafından tahribine kadar tamamen zengin mermerler ile kaplı idi. Şimdi bu süslerin yerini aynı dışardakiler gibi sıva ve kalem işi boyalar almış olmakla beraber bunlar mahdut olduğundan umumî tesiri fazla rahtasız etmemektedir. *S u l t a n O r h a n*, zevcesi *K l i k i a* (?), iki odalığı ve onyedî çocuğu ile zeminin ortasında yatmaktadır. Bu döşemenin o kısımdaki zarif mozaikleri zeminden bir ayak yüksekliğinde olan ve sandukaları taşıyan bir masif sed tarafından kapatılmıştır. (Sandukaların örtüleri hakkındaki izahattan sonra)... Şapel'in yukarı ucunda, yarım yuvarlak surette tertiplenmiş üç sıra mermer kade-me mezbahın karşısında ovalın nihayetini işgal etmektedir. Bunların ortasında

bir koltuğun herhalde âyine iştirâk eden hükümdara mahsus olduğu, asillerin ise ayakları dibindekî kademelerde yer aldıklarına ihtimal verilir.²⁶

Yüksek kubbe dört köşeli örme altı devasa paye tarafından taşınmaktadır. Yan kemerlerden birinde mozaiklerin arasında Ru mlar tarafından yerleştirilmiş bir haç resmi hâlâ durmakta olmasına karşılık, mezbahın yukarısında olan daha büyük bir haç resmi tahrip edilmiş ve yeri de kabaca sıvanmıştır (içinde O r h a n G a z i'nin sakalının muhafaza edildiğini ileri sürdüğü bir sandukçadan bahsettikten sonra)...O r h a n'ın oğlu Â l i O s m a n (!!!) in türbesi ise diğer köşeyi işgal etmekte olup dikkati çekecek bir özelliğe sahip değildir... Â l i O s m a n'ın türbesinden manastırın tonozlarının altına geçtik. Ve tavanı payeler ile taşınan bir yeraltı manastırını geçerek çürük bir merdivenden her halde bir zamanlar manastırın şapeli olan yere tırmandık. Harap altarın etrafında fresko kalıntıları hâlâ kalmaktadır. Mihrabın duvarında bir tarafta yarı yarıya silinmiş bir kitabe diğer tarafında ise bir yabancı çiçek destesi görülür. Şapelin kemerlerinin çoğu el'an durmakta ve bunlar hayli cazip bir tesire sahip iseler de genel görünüş hüznün vericidir. Binanın iyi muhafaza olunan yegâne kısımları O s m a n l ı S u l t a n l a r'ın türbeleri olan parçalardır...»

T ü r k i y e'de ilk Tıp mektebini kuran Dr. Ch. A. Bernard ²⁷ gözle-
rindeki bir rahatsızlığı tedavi için Bursa
kaphocularına geldiğinde 1842 yılı ma-
yısında, B u r s a'nın eserleri ile de ilgi-
lenmiş ve bu arada yazdığı meşhur
Kaplıca risalesinin son bölümünü
seyahat notlarına ayırmıştır. Bu bahiste
türbeler ve cami hakkında verilen bilgiler

²⁶ Birçok seyyahın bahsettiği synthronos kademeleri, bilindiği gibi şehrin piskoposluk kilisesinde bulunur piskopos ve yüksek rütbeli din adamlarına mahsus olurdu. Miss Pardoe, bu kademeleri İmpara'or ve maiyetine ait göstermekle bir hatâ yapmaktadır.

²⁷ Bk. S. E y i c e e, Tıbbiyenin ilk müdürü Dr. Bernard'ın mezarı «Tarihi Dergisi» II (Sayı 3/4) 1952, 88 - 96.

şöyledir : ²⁸ «Bütün camilerin içinde en eskisi O s m a n l ı devletinin ikinci hükümdarı ve B u r s a fâtihi S u l t a n O r h a n'ın camiidir. Adetâ hisarın bir parçasını teşkil eder. Durumunun iyi olmasına rağmen cemaati olmadığından kapıları hemen daima kapalıdır. Bu camiin yanında S u l t a n O r h a n'ın mezarını ihtiva eden bir türbe haline getirilmiş olan eski Rum başkilisesi (cathedrale) bulunmaktadır. Bu hükümdarın sandukası binanın tam ortasındadır. Etrafında ailesine mensup yirmi kadar şehzade ve beyin ölülerine işaret eden sandukalar sıralanır. Bu muhteşem türbenin içi kısmen çeşitli renklerde mermer levhalar ile kaplanmıştır. Mermerden yarım yuvarlak dört kademe ile yeşil somakiden altı sütun hâlâ eski sunak yerine işaret etmektedir. Esas kapı tarafında tonozu taşıyan sütunlardan birinde görülen siyah mermerden büyük bir haç bu binanın ilk gayesini hâlâ hatırlatmaktadır. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başlarında, O r h a n'ın davulu ve taneleri ağaçtan olan muazzam tesbihi kül olmuştur. Evvelce asılı duran ve bu kilisede uzun zaman muhafaza edilmiş olan bu davul ona davul manastırı (= Daoul - Monastir ou Couvent du Tambour) adının verilmesine sebep olmuştur. Bir kaç adım ötede sekiz köşeli bir türbe O r h a n'ın babası ve O s m a n l ı devletinin kurucusu O s m a n'ın kabrini muhafaza eder. O r a d a oğlu A l â ü d - d i n ile torunu S ü l e y m a n'ın da kabirleri vardır. Bitişik ufak bir binada öneydi sanduka vardır. Ancak bunların üzerinde hiç bir yazı bulunmadığından altlarında yatanların adları bilinmemektedir. Yalnız, bir tanesinin altında O s m a n'ın zevcesi büyük şeyh E d e b a l i'nin kızının ve yine burada O r h a n'ın zevcesi N i l ü f e r'in yattığı bilinmektedir. Ve yine bu küçük binada S u l t a n O s-

²⁸ Ch. A. B e r n a r d, Les bains de Brousse en Bithynie (Turquie d'Asie) İstanbul 1842, 69-70; Türkçe tercümesi, Kaplıca risalesi, İstanbul 1265 (1848) ve bugünkü dile çevrilmiş baskısı, R. R u ş e n Y ü c e r, B u r s a banyoları İstanbul 1943, 41.

m a n'ın taneleri hayret verici irilikte olan tcsbihi gösterilmektedir.»

Bursa 1855 (H. 1271) de korkunç bir deprem felâketine uğramış ve ²⁹ bu sırada zaten 1801 yangınında hayli zarar görmüş ve biraz düzeltilmiş olan O s m a n, O r h a n türbeleri ile yakınlarındaki O r h a n camii bir daha tamir kabul etmeyecek surette yıkılmıştır.

12 Ekim 1859 da yani depremden pek kısa bir süre sonra B u r s a'ya gelen A. D. M o r d t m a n n (1811 - 1879) hâtıralarında, Şubat'tan Mayıs 1855 e kadar sürdüğünü kaydettiği depremin korkunç tahribatından ve O r h a n C a m i i nin tamamen yıkıldığından bahsettikten sonra, kısaca O s m a n G a z i türbesine de temas eder. M o r d t m a n n bu hususta şunları yazar : «S u l t a n I. O s m a n'ın türbesi son derece muhteşem surette yeniden yapılacaktır. Evvelce burası çok eski ve ufak bir B i z a n s şapeli idi. Onun yerine şimdi çok büyük muhteşem bir bina yapılacak fakat aynı zamanda esas türbe de ilk şekil ve cesameti ile tekrar inşa olunacaktır.» ³⁰ Bu satırlardan, anlaşıldığına göre, yıkılan O s m a n ve O r h a n türbelerinin yerinde ilk düşünülen projeye göre çok büyük ve iddialı bir türbe veya M a k a m yapılacaktır. Fakat o sıralarda büyük bir gayretle harabelerden temizlenip tekrar imarına çalışılan B u r s a bu orijinal projenin tatbik edildiğini görememiştir. ³¹

²⁹ R. E. K o ç u, Bursa'da Küçük kıyamet, «Resimli Tarih Dergisi» sayı 26 (Şubat 1952) 1284-1285. G. P e r r o t, Souvenirs d'un voyage en Asie Mineure, Paris 1864, 66 ve dev. da 10 Mayıs 1861 de ziyaret ettiği B u r s a'nın depremden sonraki halini tasvir eder.

³⁰ A. D. M o r d t m a n n, Anatolien, Skizzen und Reisebriefe aus Kleinasien 1850-1859, H a n n o v e r 1925, 351.

³¹ Eski ve makbul seyyah rehberlerinden A. J o a n n e — E. I s a m b e r t, Itinéraire de l'Orient, Paris 1861, 503 de burası hakkında izahat verilmekle beraber, bütün bilgilerin yerinde binalar görülmeksizin derlendiği anlaşılmalıdır. A n a d o l u'dan bahseden diğer eski seyahat rehberlerinde de istifade edilecek bir bilgi yoktur, ksl. Murray's, A Handbook for Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople, London 1845, 297; Murray's Handbook for Travelers in Turkey in Asia including Constantinople, London 1878, 131-132.

1862-63 (H. 1278) de S u p h i B e y idaresinde çizilerek basılan 1.80 - 2.35 M. ölçüsünde çok değerli bir B u r s a şehir plânında H i s a r içi ve türbelerin bulunduğu T o p h a n e mahallesi bütün tafsilâtı ile görülmektedir. O r h a n camiine dair bir işaret mevcut olınamakla beraber, buradaki Şahadet camii işaret olunmuştur, ³² etrafı duvarla sınırlanan bir saha içinde ve şimdiki türbelerin yerinde O s m a n ve O r h a n G a z i türbeleri, şimdiki mimarilerinin ana hatlarını verir bir şekilde gösterilmiştir. Halbuki bu tarihte henüz şimdiki türbeler daha yapılmadığına göre, B u r s a şehir plânındaki basit krokilerin eski türbelerin yer ve genel dış görünüşlerini aksettirdiğine ihtimal verilebilir.

B u r s a'yı 1855 felâketinden önce, felâketin hemen arkasından ve üçüncü defa olarak da 1863 e doğru ziyaret eden H e k i m b a ş ı H a y r u l l a h E f e n d i 1864 (H. 1281) de yazdığı basılmamış Seyahatnamesi'nde Müfettiş sıfatı ile gönderilen A h m e d V e f i k E f e n d i (sonra Paşa) nın himmetiyle yapılan işleri sayarken, «Bânî-i bünyân-ı devlet olan O s m a n G a z i merhumun türbe-i şerifesi bir çok ufak ve harap hanççiklerin arasında kalmış olup şimdi mezkûr haneler sahiplerinden iştirâ olunmuş ve O s m a n i y e meydanı namıyla bir meydan olduğundan türbe-i şerife her ne kadar meydana çıkarılmış ise de bu havali mahsulü olan elvan mermerler ile yeniden inşa ve tevsî olunacağı işitilmiştir.» demek suretiyle. O s m a n G a z i türbesinin yeniden yapılması hususundaki ilk kararı tekrarlamakta ayrıca her iki türbe hakkında da şunu yazmaktadır : «... Hisarın içinde dağlarca yığılmış kalmış olan molozları kaldırıp gerek bânî-i bunyân-ı devlet (yani O s m a n G a z i) ve gerek sani-i selâtin olan O r h a n gazilerin medfun oldukları D a v u l l u manastırın hudûd-ı kadîme-i sahîhası beş zi-

don 1845, 297; Murray's Handbook for Travelers in Turkey in Asia including Constantinople, London 1878, 131-132.

³² Bursa plânı, 1278 H. tarihli.

ra toprakların altından meydana çıkarılmıştır.»³³

1864 yılında. T ü r k i y e'yi ziyaret ederek geçen yüzyılın belki en fazla ilgi çekici seyahatnamelerinden birisini yazan *Alexander von Warsberg*, 27 Mayıs günü O s m a n G a z i türbesini de gördüğünü anlatırken, şu müşahedelerde bulunur : «Yukarıda ilk sultanlar, O s m a n ve O r h a n ebedi uyularını uyumaktadır. Daha eski devirlerin kalıntıları ile yapılan kapı ve duvarların arasından geçerek, onların yattıkları yere geldik. 1855 yılına gelinceye kadar üzerlerinde bir B i z a n s kilisesi yükseliyordu. Fakat deprem onu öylesine harap etmiştir ki, ayakta duran tek bir duvar tek bir sütun kalmamıştır. Burada toprağın sathı, o derece karmakarışık porfir, *verde antico*, çeşitli renklerde mermer ve hattâ mozaik parçaları ile kaplıdır ki, insan adetâ kendisini bir taş ocağının hercümerci içinde olduğunu zannetmektedir. Yakından incelediğimde bazı taş bloklarında zarif işlemlere, ve hemen bütün sütunlarda kabartma haçlara rastladım. Burada bile, yani ilk ve hatıralarına karşı en fazla saygı beslenen hükümdarlarının yattıkları yerde, T ü r k l e r ayrı bir inancın işaretlerini hiç ilişmeksizin bırakmışlardı! A v r u p a'da mütemadiyen T ü r k l e r i n m ü s a m a h a s ı z l ı ğ ı hakkında bağırsan kimselere şunu sormak isterim, camileri ele geçirip içlerinde âyin yapmak ve vaazlar vermek imkânına hâiz olsalar acaba ay ve tuğra'yı kazımadan rahat edebilirler mi?... Enkaz arasında, üstleri açılmış bir hayli mezara rastladım. Evvelce bunlar herhalde kilisenin döşemesi altında bulunuyorlardı. Bu mezarların hepsi de T ü r k mezarıdır. Etraflıca incelediğim mimarilerinden anladığıma göre bunlar, bizim tabutlarımız ölçüsünde ve biçiminde toprak içine tuğladan örülmüş basit hücreler ha-

linde olup bu tuğlaların araları muntazam harç tabakaları ile bağlanmış ve yüzleri sıvanmıştır. Mezarın toprak üstünde yalnız kapağı görülmektedir. Bu mütevazi inşaatın üzerine ahşap olarak yapılan sanduka, bizim katafak'larımız gibi ölünün şöhret ve değerine göre büyük olarak inşa edilmektedir. O s m a n ile O r h a n'ın da mezarları üstünde böyle sandukalar yapılmıştır. Enkaz yığını arasındaki mezarlardan zaten yalnız bu ikisinin sandukası veniden kurulmuştur... KİLİSENİN TONOZLARI YERİNE ÜZERLERİNE YAPTIKLARI TÜRBELER FAKİR VE ZEVKSİZDİR. Antik bir biçimde tahtadan yapılan bu türbeler, şeklin iddia ettiği ile malzemenin tezadı halinde olmaları yüzünden rahatsız etmektedir. İç tesiri daha zengindir. Burası gayet bakımlı olup, değerli halılar ile kaplıdır...»³⁴

Bugün mevcut her iki türbe de 1868 (H. 1280) de A b d ü l â z i z tarafından yaptırılmış³⁵ ve bunu belirten N e v r e s'in tarihi O s m a n G a z i türbesindeki kitabe halinde işlenmiştir.³⁶

Burada onyeddi sanduka bulunmakta olup bunların bir kısmının kime ait olduğuna işaret eden levhalar var ise de bazılarının sahipleri meçhuldür. A h m e d T e v h i d *İlk Osmanlı sultanları türbeleri* hakkındaki makalesinde³⁷ bu meçhul sandukalardan birinin I. M u r a d'ın oğlu S a v c ı b e y'e (Öl. 1385) ait olduğunu bildirir. Üzerlerindeki levhalara göre burada A l â

³⁴ A. von Warsberg, *Ein Sommer im Orient*, Wien 1869, 118 ve dev.

³⁵ A. H. T a n p ı n a r, *Beş şehir, Ankara 1960* (2. baskı) 147, «G ü m ü ş l ü adı, bugün sadece tarih bilenler için bir hatıradır, ve O s m a n G a z i ile O r h a n G a z i T a n z i m a t devrinin o güllünce şekilde resmî uslubiyle yapılmış, ruhaniyeti olmayan binalarda... adetâ gurbe'te gibi yatıyorlar.»

³⁶ M e m d u h T u r g u t K o y u n l u o ğ l u, *Bursa ve İznik tarihi*, Bursa 1935, 141; K â z ı m B a y k a l, *Bursa ve anıtları*, Bursa 1950, 53, 172, no. 27 de kitabenin kopyası ve resmi vardır. S. Ç e t i n t a ş, aşağıdaki not 43 deki eser, I, 36.

³⁷ A h m e d T e v h i d, *İlk altı Padışahımızın Bursa'da kâin türbeleri*, «Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası», II (1912) 917 ve dev.

³³ H a y r u l l a h E f e n d i'nin *Seyahatnamesi'nin* yazma olarak A n k a r a'da bulunmakta olduğu öğrenilmiştir. Bk. I. H. D a n ı ş m e n d, *Üç Bursa* (Yapı ve Kredi Bankası'nın Bursa kitabında) İstanbul 1948 (s. 33/40), 40.

ü d-din Paşa (Öl. 1331), Şehzade İbrahim, Orhan Gazî'nin zevcesi Asporça Hatun'un sandukaları gösterilmiş fakat geri kalan sandukaların sahipleri meçhul kalmıştır. Orhan Gazî türbesinde ise tamire işareten eden kitabe yoktur. Burada 21 sanduka mevcut olup, Orhan Gazî'den başka, II. Bayezid'in oğlu Şehzade Korkud (Öl. 1513), Orhan Gazî'nin oğlu Kasım'ın adları yazılmıştır. A. Tevhid diğer kabirlerde kime ait olduklarını belirten levha göremediğini bildirir. Ancak Osman Gazî türbesi dışındaki dokuz mezarın da evvelce bir kubbe altında tamirden sonra açıkta kaldıklarını belirtmektedir. A. Tevhid'e göre bunlardan bir tanesi rivayete göre Nilüfer Hatun'a aittir. Görülüyor ki, durum Von Warsberg'in ve önceki seyyahların yazdıklarını te'yt etmekte ve bu türbelerdeki sandukaların sahiplerinin adlarının dikkatle muhafaza edilmedikleri ortaya çıkmaktadır.³⁸ Mevcut kitabeden açıkça anlaşıldığına göre şimdiki türbe 1868 de yapılmıştır. Şu halde Warsberg 1864 de Bursa'ya geldiğine göre inşaat henüz tamamlanmadan duru-

³⁸ Bugün Osman Gazî türbesi olan binada içerideki 17 sandukadan altı tanesinde isim vardır. Başta Osman Gazî olmak üzere burada şu isimler okunur: Osman Gazî'nin kızının oğlu İbrahim Bey, Orhan Gazî'nin oğlu İbrahim Bey, Orhan Gazî'nin oğlu Savcı Bey, bu türbenin dışında evvelce narthex kısmında iken binanın 1868 de yeniden yapılması sırasında açıkta kalmış bir dizi halinde sıralanan isimsiz dokuz kabir daha vardır. Böylece Osman Gazî türbesi çerçevesindeki kabir sayısı 28 dir. Orhan Gazî türbesinin içinde 21 sanduka bulunmaktadır. Bunlardan ancak yedi tanesinde isim vardır. Orhan Gazî'den başka, şu isimler okunur: I. Bayezid'in kızı Fatma Sultan, I. Bayezid'in oğlu Emir Süleyman, Bayezid'in oğlu Musa Çelebi, Orhan Gazî'nin zevcesi Nilüfer, Kasım Çelebi ve II. Bayezid'in oğlu Şehzade Korkud. Bu isimler ufak levhalar üzerine yazılmış olup, her temizlikde yer değiştirilebilecek ve hattâ kaybolabilecek vaziyette olduklarına da burada işaret edelim.

mu görmüştür. Yukarıda tercümesini verdiğimiz satırlardan anlaşıldığına göre depremden sonra, yeni türbeler inşa edilinceye kadar geçen süre içinde Osman ve Orhan Gazîlerin mezarları geçici bir türbe binası içinde muhafaza edilmişlerdir.³⁹

Bugün görülen türbe binalarının⁴⁰ tarihi bir değerleri olmadığını düşünen yeni araştırmacılar, Bursa'da yaptıkları araştırmalarda Osman ve Orhan Gazî türbeleri üzerinde durmak lüzumunu duymamışlardır.⁴¹ Bursa hakkında ilk büyük sanat tarihi araştırması olan H. Wilde'nin çalışmasında burası hakkında pek kısa ve müphem bilgiler verir.⁴² Wilde Osman ve Orhan türbeleri hakkında Hammer tarafından verilen bilgileri tekrarlamakla iktifa etmiş ve şimdiki binaları kısaca tarif etmiştir. S. Çetintaş'ın Bursa'daki ilk Osmanlı anıtları hakkındaki kitabında,⁴³ E. Hakki Ayverdi'nin Orhan Gazî devri eserlerine dair etraflı makale-

³⁹ Ölümlelerinden evvel türbelerini yaptırmış olan bazı ileri gelenlerin, ölümlelerinden sonra türbeleri yapılmaya kadar cenazelerinin üstüne bir çadır kurulduğu anlaşılmaktadır. Sonraları çadır yerine ahşap bir sundurma inşasının âdet olduğuna ihtimal verilebilir.

⁴⁰ M (ary) W (al'ker), *Brousse, album historique*, baskı yeri yok (İstanbul) tz. (1880 e doğru), lev. III. da yeni türbelerin saat kulesi cihelinden alınmış bir gravürü vardır, s. 16 da Davul manastırı adı mevcuttur.

⁴¹ Bursa hakkındaki genel eserler ile seyyah rehberleri eski bilgileri kontrolsüz tekrarlamaya devam etmiştir, ksl. yukarıda not 31.

⁴² H. Wilde, *Brussa, Berlin 1909*, 60 ve dev. Osman ve Orhan türbelerinin resim ve planlarını vermemele beraber, şimdiki şekillerine bakarak bunların Bursa'nın diğer ilk Osmanlı türbelerine örnek oldukları hükmüne varmaktadır. Osman Gazî türbesi olan Bizans binası benzerleri geç ilkağda çok rastlanan bir yuvarlak bina olup, çok eski bir türbe mimarisine sahip olan Türkelere tesir etmiş olabileceğine ihtimal verilemez. Orhan türbesi ise ancak Murad türbesi ile bir benzerlik gösterir.

⁴³ Sedat Çetintaş, *Türk mimâri anıtları, Osmanlı devri, Bursa'da ilk eserler*, İstanbul 1946, I.

sinde " bu türbelerden bahsedilmez. Bursa hakkındaki umumî mahiyetteki yayınlarda ise ancak bugünkü durum belirtilmiş ve eski binalar hakkında pek tatmin edici olmayan bilgiler tekrarlanmıştır.⁴⁴ A. Gabriell'in Bursa'da Osmanlı devri eserleri hakkında monografyasında ise Osman, Orhan türbeleri ve Orhan Camii kısa bir bahis halinde ele alınmıştır. Burada⁴⁵ yazar, seyahatnamelerin verdikleri bilgileri yetersiz bulunduğunu ifade ettikten sonra, Bursa'nın fethi sırasında yani 1326 da bir kilise ile sekiz köşeli bir binanın mevcut olduğunu, bunların türbe ve cami haline getirildiğini bildirmekte ve ilk şekilleri hakkında bir takım tahminleri ileri sürmektedir ki bu hususa ileride tekrar döneceğiz.

II

Osman ve Orhan türbelerinin ilk şekilleri ve şimdiki binalar ile münasebeti

Yazımızın ilk kısmında işaret edilen yazılardan elde edilen neticeye göre Osman Gazi ve Orhan Gazi türbelerinin bulunduğu yerde eski bir Bizans manastırı vardı⁴⁷ ve bu türbeler bu manastırın şapel ve kiliselerinde yeni bir gayeye intibak ettirilmeleri suretiyle meydana gelmişti. Ch. Texier, bunlardan bir tanesinin, yuvarlak bir bina olanının

⁴⁴ E. Hakkı Ayverdi, Orhan Gazi devri mimârisi, «İlâhiyat Fakültesi Yıllık Araştırmalar Dergisi», I (1956).

⁴⁵ A. Cemal, Bursa, İstanbul 1932, 3839; E. Diez, Bursa maddesi, İslâm Ansiklopedisi, II, S. 817; A. Saım Ülgen, Bursa anıtları, Yapı ve Kredi Bankası - Bursa kitabı, 17 dev. Daha eski kitaplarda da dikkate değer bir bilgi yoktur, meselâ, Album guide de Brousse et de ses environs, İstanbul 1903, 26-27; Musavver rehber-i seyyahin Bursa ve civarı, İstanbul 1319.

⁴⁶ A. Gabriell, Brousse, Paris 1958, 43-44.

⁴⁷ Bizans devrindeki Bursa'dan da etraflıca bahseden bir Bursa tarihi monografyası Rumca olarak vaktiyle basılmıştır. B. L. Kandî, H. Prousa, Atina 1883, kış. «Öst. Monasschrift fd. Orient», LO (1884).

Peygamber İlyas (Elias) namına inşa edilmiş olabileceğini vaktiyle ileri sürmüştü.⁴⁸ Çok sonraları V. Schultze bu hususta ortaya yeni bir hipotez atmış, eski kaynaklarda adı geçen Pythia kaplıcalarının Bursa'da olduğu düşüncesinden hareket ederek, kaynaklarda bahsi geçen Pythia sarayını burada aramıştır.⁴⁹ Schultze'ye göre İmparator Iustinianos tarafından Başmelek Mikael adına yapılan kilise de burada idi.⁵⁰ Schultze, sonraları türbe olan yuvarlak kiliseyi Mikael kilisesi olarak kabul ederek. Mikhaeliyon adındaki «eli» nin Elia (= İlyas)) adına esas olduğunu iddia etmektedir. Bu câzip hipotez eğer doğru olsa, Sultan Orhan türbesi olan binanın aslında altıncı yüzyılın ilk yarısında Justinianos tarafından yapıldığını tesbit etmiş olacaktık. Ancak, Pythia kaplıcaları Bursa'da değil Yalova'da olduğuna göre,⁵¹ Prokopios tarafından burada yapıldığı bildirilen inşaatın Bursa ile ilgisi olmaması lâzım gelmektedir.

Bursa'da şehrin surları içinde XI. yüzyılın ortalarına doğru Büyük manastır denilen bir manastırın yapılmış olduğu bilinir. Bursa'da Katolik rahibi olarak bulunan Bernardin Menthon, bu manastırın Üftade camii çevresinde olduğunu ve hattâ bu camii, manastırın kilisesinden başka bir şey olmadığını iddia ettikten başka,⁵² Orhan türbesi olan binanın da eski başkilise (Katedral) a ait olduğunu, ve o civardaki Şehadet camii'nin de yine bir Bizans kilisesi kalıntısı olduğunu ileri sürer.⁵³ Hiç bir ciddi araştır-

⁴⁸ Bk. yukarıda not 21-23 deki eserler.

⁴⁹ V. Schultze, Altchristliche Städte und Landschaften II Kleinasien Gütersloh 1922, I, 337 ve dev.

⁵⁰ Prokopios, Buildings (Loeb baskısı), V, 3, 17, s. 329-331.

⁵¹ A. Müfid Mansel, Yalova ve civarı, İstanbul 1936, 12-13.

⁵² B. Menthon, Une terre de Légendes: L'Olympe de Bithynie, Paris 1935, 45, 48.

⁵³ ay. esr. 48, not 1.

ma ve güvenilir kaynağa sahip olmayan bu tahminlerin ikisi de yanlıştır. Gerek Üftade gerek Şehadet camileri hiçbir şüpheye yer vermeyecek surette: Türik devri eserleridir.⁵⁴ Bizans devrinin şehri içindeki manastırın yeri kesin olarak malûm olmamakla beraber, bunun Osmanlı Orhan Gazî türbelerinin bulunduğu yerde olması ihtimal dışı değildir. Diğer taraftan bu türbelerin bulunduğu yerin evvelce Manastır mahallesi olarak adlandırıldığına sağlam dayanağı olan bir rivayet de mevcuttur.⁵⁵ Ancak türbe olarak kullanılan binalardan kesit ve plân'ı günümüze kadar gelen bir tanesinin, bu manastırın inşa tarihi olan Onbirinci yüzyıldan çok öncelere ait olduğu bu resimden anlaşılmaktadır.

Osman ve Orhan türbesi olan bina veya binaların eski mimari şekilleri nasıldı? Buradaki türbelerden biri, Orhan Gazî türbesi olan bina, dışarı taşkın apsisi, içinde dört sütun bulunan kubbeli yani orta Bizans devrinin tipik dört sütunlu Yunan haçı plânlı kiliseleri şeklinde bir bina idi. Yanında bulunan ve yine türbe olarak kullanılan diğer bina ise önünde bir narteks kısmı olan yuvarlak plânlı ve yine kubbeli içi nişli bir bina olup, bunun plân ve kesiti mevcuttur. Ch. Texier tarafından vaktiyle Anadolu ve Rumeli'de toplanan plân, kesit ve çeşitli detay resimleri, İngiltere'de mimar Pullan tarafından bir araya getirilerek Bizans mimarisindeki ilk eser meydana getirildiğinde Bursa'da İlyas kilisesi adı ile bu ikinci binadan da bahsedilerek plân ve kesiti yayınlanmıştır.⁵⁶ Ancak

şu var ki, Texier'in seyahatnamesinden hayli acele ve dikkatsizce aktarılan izahat, resmi yayınlanan binaya değil, birinci yani dört sütunlu olanına aittir. Bu çarpaşık vaziyet resmi mevcut olan türbenin Osmanlı veya Orhan'a aidiyetinde tereddütlere yol açmakla beraber, tarihi değeri pek büyük olan bir eseri tanıtmaması bakımından değerli bir vasıkadır. Yabancı seyyahların hepsinde pek sarıh olmamakla beraber ifadelerinden, Osman'ın kubbeli bir yuvarlak binada yattığı, Orhan'ın ise kendi adına olan bir cami yakınında olup içi dört sütunlu ve tariflerden çıkarıldığına göre ufak bir kilise binasında yattığı anlaşılmaktadır. Bu durum karşısında Texier tarafından evvelce çizilerek yayınlanan plân ve kesit Osman Gazî türbesine yani *Gümüşlü kubbeye*'ye aittir. Zaten bu husus Abdülâziz zamanında yapılan türbelerin şekilleri ile de desteklenmektedir. Eski an'aneyi yaşatmak gayesi ile olsa gerek, Osman Gazî türbesi sekiz köşeli bir plân üzerine, Orhan Gazî türbesi ise dört sütuna dayanan bir kubbesi olan dört köşeli bir plân üzerine inşa edilmiştir. Osmanlı tarihine dair bütün kaynak ve yazılara geçmiş olan meşhur *Gümüşlü kubbeye* ortadan kaybolmuş olmakla beraber, hiç değilse görünüşü ve mimarisi hakkında çok sarıh fikir verecek bir vesika elde mevcuttur. Ne yazık ki diğer türbe için de aynı mükemmeliyette bir vesikaya sahip bulunmuyoruz.⁵⁷

bu binaları anlaşılabilir bir şekilde tarif edeceği yerde bir krokiyi çizmek suretiyle daha faydalı olacağını bildirir. Texier'in kısmen de olsa bu arzuya uygun hareket ettiği anlaşılmaktadır.

⁵⁷ Londra Mimarlar Odası arşivinde dört büyük cilt halinde muhafaza edilen Texier'in kroki ve rölevaleri dikkatli bir tetkikten geçirildiği takdirde Anadolu'nun kaybolan eserleri ile belki de Orhan türbesinin rölevalerini bulmak kabül olabilir. Mzalesef hiçbir müessesemizde yurdumuzun eski gravür ve fotoğrafları toplanmış değildir. Belki bir gün bu türbelerin eski resimlerini de bulmak kabül olacaktır.

⁵⁴ Şehadet caminden aşağıda tekrar bahsedilecektir. Üftade camii hak. bk. K. Baykal, Bursa, 59; Gabriel, Brousse.

⁵⁵ Neşet Köseoğlu, Tarihte Bursa mahalleleri, XV ve XVI üncü yüzyıllarda, Bursa 1946, 46.

⁵⁶ Ch. Texier-Popplewell Pullan, Byzantine Architecture, London 1864, 169, lev. 56. Aynı resimlerin ufak ölçüde reproduksiyonu, not 49 daki kitapta da vardır. Gabrielle, Brousse, 43 de Texier'in

Esasları Bizans devrine ait olan bu iki türbeden Osman Gazi türbesi elimizdeki plân ve kesidine göre, Bizans mimarisinin nisbeten erken devirlerinde kullanılan tipik bir yuvarlak bina olup tahminimize göre hol yani *narthex* kısmı sonradan eklenerek bir şapel haline getirilmiştir. Bu binanın esasında bir vaftiz binası veya daha kuvvetli bir ihtimal ile bir *martyrion* olduğuna ihtimal verilebilir. Herhalde Osman Gazi türbesi olan binanın aslı evvelce de söylediğimiz gibi altıncı yüzyıldan sonra ait değildi. Orhan Gazi türbesi ise, gerek muhtelif tariflerinden gerek işe şimdiki şeklinden anlaşıldığına göre dört dayanaklı bir Bizans kilisesi şeklinde olmalı idi.

Osman Gazi türbesi olan Bizans yapısının kalın duvarları içten ve dıştan nişlere sahip olup, içeride bu nişlerin aralarında çifte sütunlar yerleştirilmişti. Mimari şekil olarak Roma İmparatorluk devrinden itibaren çok kullanılan bir örneğe göre yapılan bu binanın yüksek bir kasnağa sahip kubbesi basıktı. İçerisi kasnakta açılmış sekiz pencere sayesinde aydınlanıyordu.⁵⁸

Orhan Gazi türbesi olan binanın ise ilk şeklini seyyahların verdikleri bilgilerden çıkarmak pek mümkün olmamaktadır.⁵⁹ Binanın her ne kadar

dört sütunlu, kubbeli ve bir de apsis'e sahip olduğu anlaşılmakta ise de, mimari tipi tam olarak anlaşılmamaktadır. Bu tariflere göre burası dört sütunlu Yunan haçı şeklinde bir kilise olabileceği gibi,⁶⁰ dördüncü - beşinci yüzyıl'a ait bir vaftiz binası da olabilirdi. Nitekim içinde dört sütun olan ancak örtü sistemi bakımından Yunan haçı kiliselerden farklı eski bir vaftiz binası Antalya yakınında Side'de bulunmuştur.⁶¹

II. Abdülâziz tarafından 1868 de yaptırılan bugünkü türbeleri aynı yerdeki evvelki binalar ile karşılaştırıldığı takdirde bazı benzer taraflar olduğu dikkati çeker. Osman Gazi türbesi, önceki yapı gibi sekiz köşelidir. İç çapı 10 M. kadar olup, duvar kalınlığı 1.56 m. bulmaktadır.⁶² şimdiki giriş bir sundurma halindedir. Texier'in plânında *Narthex*'in bulunduğu yerdeki kabirler şimdi yan tarafta açıktadır. Osman Gazi türbesi bugünkü şekli ile ilk binasının ana şemasını pek genel bir şekilde aksettirmektedir. Kapının yanında yerde görülen bir sütun başlığı istisna edilecek olursa bugünkü Osman Türbesinde içinde ve dışında, ana mekânın sekiz köşeli oluşundan başka ilk bina ile müşterek olan veya Bizans mimarisini hatırlatan hiçbir husus yoktur.⁶³

Orhan Gazi türbesi ise, bugünkü şekli ile dışarıdan herbir kenarı 16.80 uzunluğunda olan bir kare biçimde, payeleri altıya çıkarır. Kanaatımıza göre, bu takdirde iki paye, yan apsisi ayrı, köşe payeleri olabilir.

⁶⁰ Bu biçim Bizans kiliseleri hakkında bk. S. E y i c e, İznik'de bir Bizans kilisesi, «Belleten C. XIII (1948) 37-51.»

⁶¹ S. E y i c e, Le baptistère byzantin de Side en Pampylie, «Actes du Ve. Congrès d'Archéologie Chrétienne.» Bu binanın Murad ve Orhan türbeleri olan benzerliği çok dikkat çekicidir.

⁶² Texier'in plânındaki binanın duvar kalınlığı ile birlikte dış çapı 11,50 m. yi bulur. Şimdiki bina ise duvar kalınlığı ile dış çapı 11,50 m. kadardır.

⁶³ Miss Pardoe'nun bahsettiği yeraltı dehlizlerinin hâlâ durup durmadıklarını bilmiyoruz.

⁵⁸ Texier — Pullan'ın not 56 daki kitabında, da Osman türbesi olan binaya çok benzeyen bir yapı İtalya'da Postumus mabedi gösterilmektedir. Bu çeşit yuvarlak binalar hakkında bk. E. H. Swift, Roman sources of Christian Art. New York 1951, 31 ve dev. Hıristiyanlıktan itibaren *martyrion* olarak da çok revaç bulan bu çeşit binalar hakkında bk. A. Grabar, *Martyrium, I Architecture*, Paris 1946, L. Hautecoeur, *Mystique et Architecture*, Paris 1954, 76 ve dev.

⁵⁹ Bu binanın aslında Gabrielle'in tahmin ettiği gibi altı sütunlu bir bazilika olmayacağı anlaşılmaktadır. Hem dört sütun ve payeye binen kubbesi, hem de iki sıra halinde her bir dizide üçer payesi olan bir kilise, Evliya Çelebi'nin 110 ayak ölçüsü ile de birleştirildiği takdirde mimari bakımdan imkânsız bir bina olur. Hemen hemen seyyahların ekserisi burasının kubbesinin dört sütuna veya payeye dayandığında birleşirler. Yalnız Miss Par-

mindedir. Her cephede üç pencere bulunmakta, yalnız bunlardan bir tanesinin yerinde kapı yer almaktadır. Geçen yüzyılın sonlarına doğru çekilen fotoğraflarda bu kapının önünde dışarda bir medhal sundurması olduğu görülür. Bugün bu yoktur. Kalınlığı birbuçuk metreyi bulan bu dış kılıfın içindeki saha herbir kenarı 14 m. olan bir kare şeklindedir. Mekân'ın ortasında gövdeleri ve T a n - z i m a t uslubundaki başlıkları boyalı dört kalın sütun ile ayrılmış bir orta kısım vardır. Böylece binanın içinde 2.60 genişliğinde üstü beşik tonozlu bir çevre dehlizi ile ortada dört kemer ile bağlanmış ve üstü bir kubbe tarafından örtülü bir orta mekân meydana gelmiştir. Bu sistem, hemen hemen aynı şekilde I. M u r a d türbesinde de karşınıza çıkar, ⁶⁴ ve daha sonra II. M u r a d türbesinde de tekrarlanır. Burada da, ilk binanın apsis, narthex gibi dışarı taşan aksamının yeniden inşa sırasında ortadan kaldırıldığı ancak, yeni yapıda eskinin ana çizgilerinin muhafaza edildiğine ihtimal verilebilir. Ancak O r h a n G a z i türbesinde, bugünkü binanın yerinde evvelce bir B i z a n s yapısının bulunduğunu ve aynı zamanda eski sey-yahların müşahedelerinin doğruluğunu ispat eden çok değerli bir delil vardır ki bu da dösemeyi yer yer süsleyen döşeme mozaikleridir. Bu döşeme tamamen sağlam bir halde gelmemiştir. Birçok yerlerde eksikler ve gelişi güzel taşlarla yapılmış yamalar görülür. Bu mozaik kompozisyonun aslı yerinde yani *in-situ* olduğuna da, muhakkak nazarı ile bakılabilir. ⁶⁵ Bütün eksikliklere rağmen bura-

⁶⁴ Depremden sonra çok tamir gören bu türbe hakkında bk. W i l d e, B r u s s a, 61; Ç e t i n t a ş, Osmanlı eserleri II, 10 ve dev.; G a b r i e l, Brousse, 60-61; bu çeşit türbelerin orta kısımlarının önce müstakil bir açık türbe olarak yapılmaları ve sonra çevre dehlizinin inşa edilebilmiş olması da bir ihtimal olarak hatıra gelir. II. M u r a d türbesi için bk. W i l d e, Brousse, 69 ve dev. G a b r i e l, Brousse.

⁶⁵ Aralarında bazı kısımlar esas tertiplerini kaybetmiş olmakla beraber, i'k genel kompozisyon hemen hemen tesbit olunabilmektedir ki bu da mozaiklerin orijinal yerlerini esas itibarıyla

daki kompozisyon ana şemasını tâyin etmek mümkündür. Şimdiye kadar etraflı bir surette tanıtılmıyan bu döşeme tezyinatı *entrelac* şeklinde birbirine girift renkli taş şeritlerinden meydana gelmiştir. Bu şeritlerin çerçevelediği yuvarlak renkli levhalardan başka, aralarda küçük mozaiklerden meydana gelmiş tezyinat bulunmaktadır. Yuvarlak *entrelac*'ların dışındaki sahalarda ise, B i z a n s sanatında âdet olduğu üzere zemin dikdörtgen şeklinde mermer levhalar ile kaplanmış olduğu kalan bazı örneklerden anlaşılmaktadır. Aynı sistem ve tekniğe göre yapılmış B i z a n s döşeme tezyinatına İ z n i k'de K o i m e s i s ile A y a s o f y a kiliselerinde, T r a b z o n'da A y a s o f y a'da, K o n y a'da mahiyeti meçhul bir binada, İ s t a n b u l'da İ m r a h o r, Z e y r e k, A y a s o f y a ve F e n â r i İ s a camileri olan eski kiliseler ile daha birçok yerlerde rastlanmıştır. ⁶⁶ Böylece O r h a n G a z i türbesinin de eski B i z a n s kilisesi yerinde inşa edildiği kesin olarak anlaşılmaktadır.

Bütün seyahatnamelerin tetkikinden çıkan netice şudur ki, B i z a n s devrine ait oldukça büyük bir binalar topluluğunun bulunduğu yerde O s - m a n G a z i türbesi ile O r h a n G a z i türbesi ve bir de O r h a n G a z i camii kurulmuştur. Teamül gereğince fetholunan şehrin en büyük kilisesinin şehri feth eden adına cami haline getirilmiş olması gerekirdi. O r h a n G a z i'nin de kale içindeki kiliseyi islâm ibadetine tahsis ettiği ve bu caminin geçen yüzyıl içlerine kadar ayakta olduğu seyahatnamelerden anlaşılmaktadır. Belki 1801 yangınından sonra uzun zamandır içinde namaz kılınmıyan metrük kalan bu cami depremden evvel harap ve metrük bir halde görülmüştür. O r h a n c a m i i n i n T o p h a n e'de

muhafaza et'iklerine delildir. Bu mozaik'in tam bir rö'övesinin elde edilebilmesi için hayli emek sarfetmek gerekmektedir.

⁶⁶ Bu çeşit mozaiklerin muhtelif örnek'eri hakkında İ z n i k A y a s o f y a'sındakiler vesilesi ile bir araştırma hazırlamış bulunuyoruz.

İlkokul yerinde olduğuna dair müphem bir tahmin olmakla beraber kesin olarak aydınlanmağa muhtaçtır. ⁶⁷ Bu camie ait olduğu anlaşılan bir kitabe el'ân mevcut olup, O s m a n G a z i türbesinin az yukarısında, yokuş başındaki Ş e h a d e t camii'nin ovaya bakan cephesindeki kapısı üstünde görülür. ⁶⁸ Bu 1337-38 (H. 738) tarihli arapça kitabenin aslında bu camie ait olmadığı, başka bir yerden getirilerek, 1855 depreminde çok harap olan ve 1892 de tamir edilen Ş e h a d e t camii'nin tamiri sırasında buraya yerleştirildiği yerli ve yabancı yazarlar tarafından defalarca belirtilmiştir. ⁶⁹ Depremde büyük ölçüde zarar gördüğü eski resimlerinden anlaşılan Ş e h a d e t camii, ⁷⁰ bu tamir sıra-

sında ilk şeklini tamamen kaybederek, kubbeli iki mekândan ibaret bir şekil almış, ⁷¹ eski fotoğraflarda görülen orijinal minaresi, kısmen yıkılan son cemaat yeri, dış cephelerinin klâsik hatları ve esas bünyesine ait muhtelif aksam ortadan kaybolmuştur. ⁷² Bazıları tarafından O r h a n c a m i i olarak kabul edilmek istenilen bu yüzden de kiliseden çevrilmiş olacağına dair bir inanışa kapılan Ş e h a d e t camiinde bilhassa eski resimlerinde kilise olabileceğine dair bir emareye rastlanmamaktadır. Kaynaklar ve seyahatnameler, O r h a n c a m i i'nin içinde O r h a n G a z i'nin türbesinin de bulunduğunu ima etmektedirler. Miss P a r d o e'nun gördüğü harap manastır kilisesinin bu cami olması çok muhtemeldir. ⁷³ Şu halde O r h a n c a m i i türbesinin yanında hattâ belki de bitişiğinde idi. E v l i y a Ç e l e b i bu camii'nin boyunun 110 ayak olduğunu ifade etmektedir.

⁶⁷ M.T. K o y u n l u o ğ l u, Bursa Tarihi, 163; B a y k a l, Bursa, 55; G a b r i e l Brousse, 44, not 2, O r h a n camii için T o p h a n e'de bir yer gösterdikten başka, res. 6 daki krokide aynı camii O r h a n türbesi yerinde işaret etmek suretiyle tenakuza düşmektedir. Mamafih bu hatayı tabii karşılamak yerinde olur. O r h a n türbesi muhakkak olarak camii içinde olarak kabul edilmiştir. Halbuki bu, T ü r k geleneğine aykırıdır.

⁶⁸ A. T e v h i d, Bursa'da en eski kitabe, «Tarih-i Osmanî Enc. Mecmuası» 5 (1330) 318 - 320; H. B a k i K u n t e r, Kitabelerimiz, Vakıflar Dergisi, II (1942) 437 - 438, res. 26; S. Ç e t i n t a ş, Osmanlı eserleri, I, E. H. A y v e r d i, not 44 daki yerde 125; G a b r i e l Brousse.

⁶⁹ Vaktiyle F. T a e s c h n e r, Nachtraege zu: Beitrage zur fröosmanischen Epigraphik, «Der Islam» 22 (1934-35), 69 bu kitabenin Ş e h a d e t camiline ait olduğunu ifade etmiştir. R. H a r t m a n n, Im Neuen Anatolien, Reiseindrücke, L e i p z i g 1928, 19 da «... bilgili bir Türk'ün bana ifade ettiği gibi bu kitabe herhangi başka bir yerden getirilmiştir...» demektedir. Sonraları, K o y u n l u o ğ l u, Bursa Tarihi, 163 ve K. B a y k a l, Bursa, 16 da aynı fikri ileri sürmüşlerdir. Ancak bunlardan B a y k a l'ın kitabenin Ş e h a d e t camiline ait olamayacağı hususunda ortaya atıldığı, kitabede mescit kelimesinin bulunuşu hususu ciddi bir sebep de olamaz. Ufak ibadet yerlerine mescit denilmesi çok geç devirlerde adet olmuştur. Erken devirlerde en büyük camiler bile İmaret veya mescit olarak adlandırıldığı bilinir.

⁷⁰ R. A n h e g g e r, Beitrage zur Fröosmanischen Baugeschichte, Zeki Velidi Armağa-

nı, İ s t a n b u l, 1953, 4.5, burasını, dört payeli ve orta sahnı yandakilere nazaran daha geniş ulu cami tipinde olarak kabul eder.

⁷¹ Bugünkü durumu hakkında bk. Gabriel Brousse, 45-46; A n h e g g e r, S. 5, not 11 de işaret edilen ve Gabriel tarafından da tekrarlanan hususu yani Ş e h a d e t camii'nin aslında T şeklinde bir bina olacağı tezini kabule imkân yoktur. Mevcut resimler böyle bir ihtimalin aksini göstermektedir.

⁷² Depremden sonraki halini gösteren gravürü ve fotoğrafları için bk. yukarıda not 40 daki eser, ve not 70 daki yazı, res. 3.5 B u r s a'nın geçen yüzyılın ikinci yarısında çekilmiş hayli fotoğrafı vardır. Bunlara türbeler şimdiki şekilleri ile görülür. Yalnız O r h a n türbesinin kapısı önünde şimdi artık bulunmayan bir sundurma vardır.

⁷³ A. D. M o r d t m a n n, not 30 daki eser, 351, 1855 de Hisar içindeki O r h a n camii'nin tamamen yıkıldığını «... Kelimenin tam mânası ile taş taş üstünde kalmadığını ve yeniden yapılacağına dair bir işaret olmadığını» açıkça belirttiğine göre Ş e h a d e t camii'nin O r h a n camii ile aynı bina olması ihtimali ortadan kalkmaktadır. Halbuki Ş e h a d e t camii depremden ne gibi zararlar ile çıktığı eski fotoğraf ve resimlerden anlaşılmaktadır. Burada 1795 ve 1808 de tamir edildiği vesikalardan bilinen O r h a n G a z i adına bir de medrese vardı. (kşl. E. H. Ayverdi, not 44 daki yazı, 126). Bu medrese de ortadan yok olmuştur.

G a b r i e l, bu ölçüye dayanarak içine bugünkü O r h a n türbesini de alan bir sahayı bu kilise (sonraki cami) nin kapladığı saha olarak kabul etmektedir. ⁷⁴ Bu tahmine göre, kilise 36 m. boyunda olmaktadır. Yalnız şu var ki, O r h a n türbesi olan binanın, gerek eski tariflerden gerek mevcut kalıntılardan ana hatları ile ilk şekli tahmin olunabilmektedir. Açık olarak anlaşlamayan husus, türbe ile caminin münasebetidir. Bu hususda iki ihtimal düşünülebilir:

a. H ı r ı s t i y a n mimarisinde hayli çok sayıdaki eski bazilikalardan olan kilise, O s m a n G a z i türbesi ile bir kompleks teşkil etmekte ve O r h a n G a z i'nin ölümü üzerine cami olarak kullanılmağa başlanmış olan bu kilisenin bir kısmı enine bir duvarla bölünerek türbe haline getirilmiştir.

b. Şeklini tahmin edemediğimiz ancak kapısının mihrap haline getirildiğini bildiğimiz kilisenin bitişiğinde bir veya bir ek kilise veya ekser B i z a n s kiliselerinde görülen bir P a r e k l e s i o n vardı. ⁷⁵ Belki aslında kilisenin vaftizhanesi olan bu ek bina sonraları türbe haline getirilmiştir.

Biz bu iki ihtimalden birincisi (ki hemen hemen G a b r i e l tarafından ileri sürülendir) pek makul bulmuyor, ikincisini tercih ediyoruz. Burada yapılacak bir kazı belki bu mes'eleyi halledebilir. ⁷⁶

⁷⁴ G a b r i e l, Brousse, 44 not 2.

⁷⁵ Seyyahların verdikleri bilgiler, E v l i y a Ç e l e b 'in ölçüleri ve bu araştırmamızda ileri sürdüğümüz fikirler ancak O r h a n türbesi olan bina, daha yanındaki başka bir kilisenin eki yani P a r e k l e s i o n'u olduğu takdirde hağdaşabilir. Meselâ İ s t a n b u l'da Fethiye camii olan P a m m a k a r i s t o s manastırı kilisenin sağındaki p a r e k l e s i o n mimari bakımından başlı başına bir bün olmakla beraber, bitişik olduğu bina çerçevesi içindedir. (Burası hak. bk. S. Eyice, İstanbul, İstanbul 1955, 64). Bu p a r e k l e s i o n T ü r k devrinde türbe haline getirilmiş olsa, pekâlâ türbe sahibinin F e t h i y e camisinde medfun olduğu söylenebilir.

⁷⁶ B i z a n s mimarisinde son devirde ortaya çıkmış ve bir kilise kompozisyonu vardır ki, O r h a n G a z i türbesi yerindeki B i z a n s yapısının eski şekli araştırılırken üze-

NETİCE

Bu araştırmamızdan elde ettiğimiz neticeyi şöyle açıklamak mümkündür:

1 — B u r s a'nın fethinden önce T o p h a n e semtinde oldukça zengin müstemilâtlı bir B i z a n s yapı kompleksi bulunuyordu. Bu kompleksi teşkil eden binaların bazıları inşaat itibariyle oldukça erken devre ait olmakla beraber bazıları da geç B i z a n s devrine ait idi.

2 — Bu binalarda iç çapı 8.30 M. olan ve duvar kalınlığı 1.50 M. yi bulan n a r t h e x'li bir yuvarlak bina, fetihten sonra O s m a n G a z i türbesi olmuş ve tarihimize G ü m ü ş l ü k u b b e veya G ü m ü ş l ü k ü m b e d olarak geçmiştir. Aslı 5 - 6. yüzyıllara ait olan bu binanın plânı ve kesidi T e x i e r tarafından çizilerek zamanımıza kadar gelmiştir. 1868 de yapılan şimdiki bina da muhtemelen bu binanın temelleri üzerindedir.

3 — Aynı komplekse ait dört sütun veya dört payeli doğu kısmında apsisi olan ve Y u n a n haçı şeklinde olması mümkün dört sütunlu, kubbeli bir

rinde durulması gerekir. S e l â n i k'de T ü r k devrinde E s k i s a r a y C a m i i olarak bilinen H a z i o s E l i a s kilisesinin, önünde, dört sütuna sahip, âdetâ başlıbaşına büyük bir mekân teşkil eden, derin 9.55X7.50 m. ölçüsünde bir n a r t h e x'i vardır. kşl. Ch. Diehl, H. S a l a d i n L e T o u r n e a u, Les monuments chrétiens de Salonique., P a r i s 1918, 203, vd. res. 92; liti denilen bu derin n a r t h e x'ler B i z a n s kiliselerinde 13. yüzyıldan itibaren ortaya çıkmıştır, bk. G. M i l l e t, L' école grecque dans l'architecture byzantine, P a r i s 1916, 122; A y n o r o z'da K h i j a n d a r i, D o k h i a r i u, Kutlu muş manastırları kiliselerinde de böyle liti ler mevcuttur, bk. M i l l e t, ay. esr. res. 28; H. B r o k h a u s, Die Kunst in den Athos Klöstern, L e i p z i g 1924; F. D ö l g e r, Mönchsland Athos, M ü n c h e n 1945, 112; O. W u l f f, Byzantinische Kunst, res. 425. O r h a n G a z i türbesi yerindeki kilise aslında böyle liti'li bir yapı da olabilir. Fetihden sonra liti türbe haline gelmiş, esas kilisenin ise cami'e çevrilmiş olması mümkündür.

vaftiz veya *martyrion* binası ise Orhan Gazi türbesi haline getirilmiştir. Şimdiki binanın, bu yapının yerinde ve temelleri üzerinde olduğunu da şekli ve döşeme mozaikleri ispat etmektedir. Bizans mimarisinde hayli örneği bulunan bir *parekklesion* şeklinde kendi başına mimarisi olmakla beraber bir ana binaya bitişik olan bu binanın *apsis*, *narthex* gibi aksamı 1868 de kaldırılmıştır.

4 — Orhan Gazi camii, bu kompleksin merkezini teşkil eden esas

kilise olup büyük bir ihtimal ile Orhan türbesinin bitişiğinde idi.

Orhan'ın kendi camiinde gömülü olduğu sözünün de esasını bu hususta aramak yerinde olur.

Osmanlı Türklüğünün ilk ve değerli hâtıraları hakkında şimdilik tesbit edebildiklerimiz bu kadardır. Bursa eserleri ile alâkalı çeşitli vesika, gravür ve hattâ çok eski fotoğraflar hiç de az olmadığına göre, bir gün bu hususta daha da aydınlatıcı delillerin ortaya çıkabileceğini beklemek yerinde olacaktır.

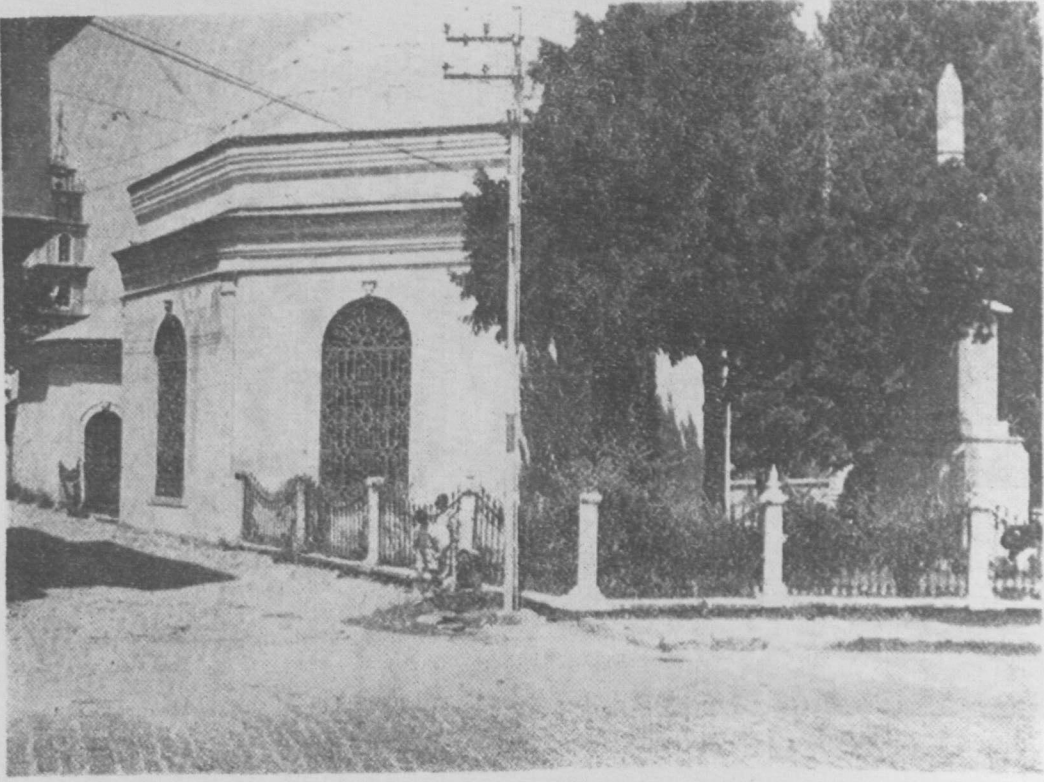

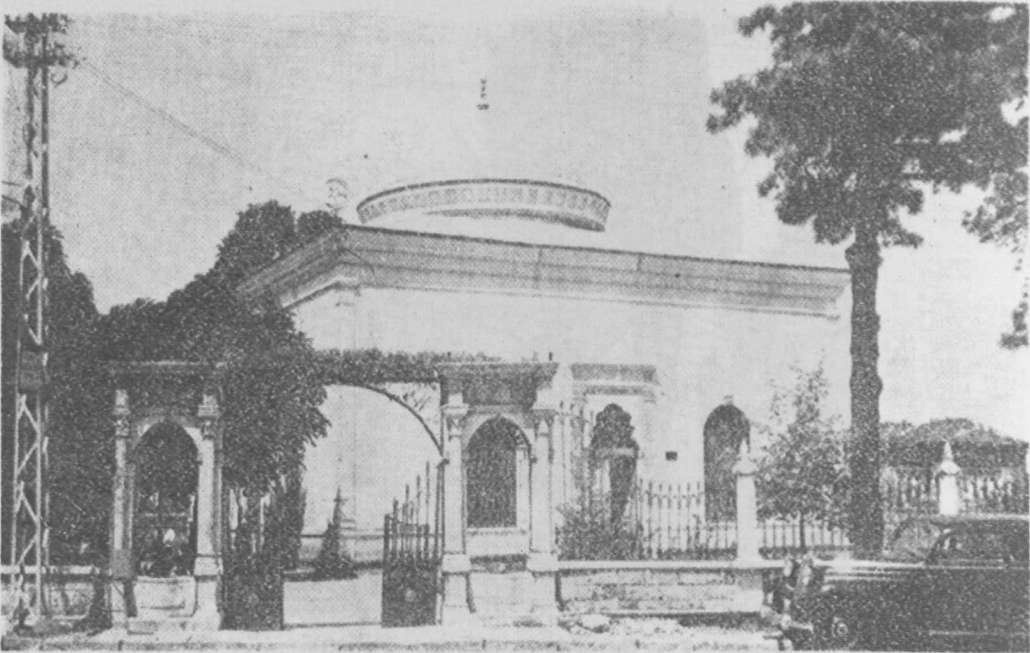
Resim : 1 — Bursa'da Osman Gazi ve Orhan Gazi türbeleri.

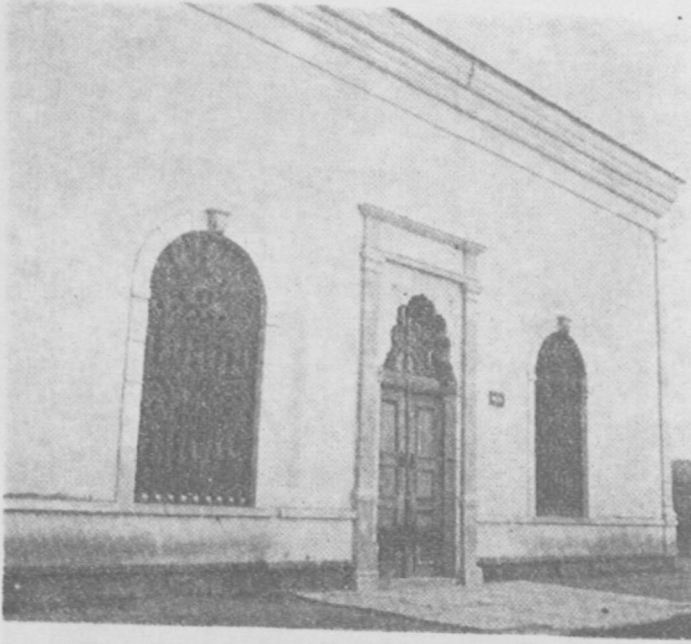
Resim : 2 — Bursa'da Osman Gazi türbesi.

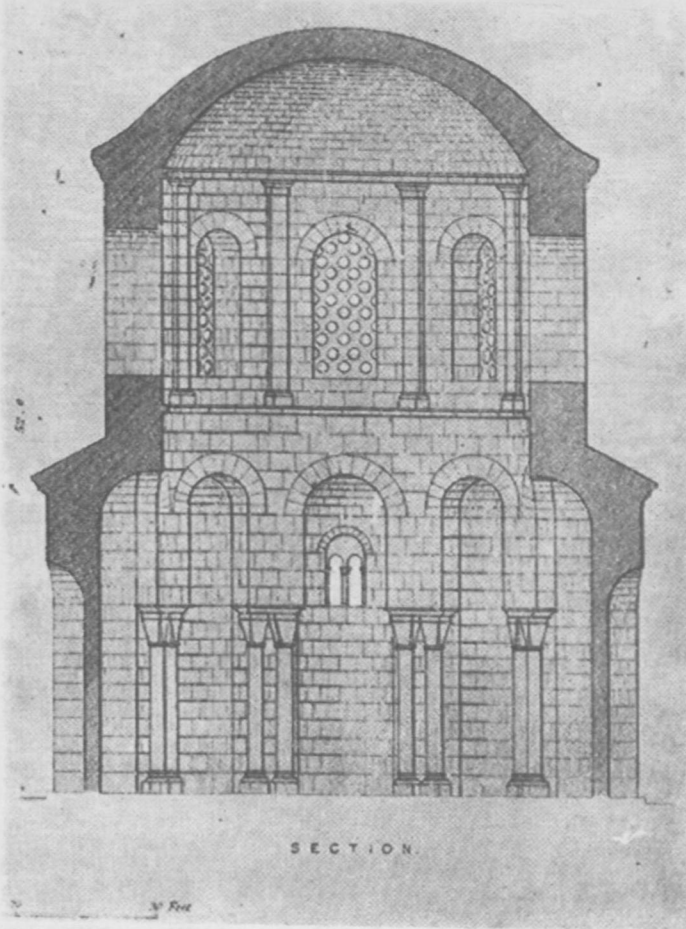
Resim : 3 — Bursa'da Osman Gazi türbesi.

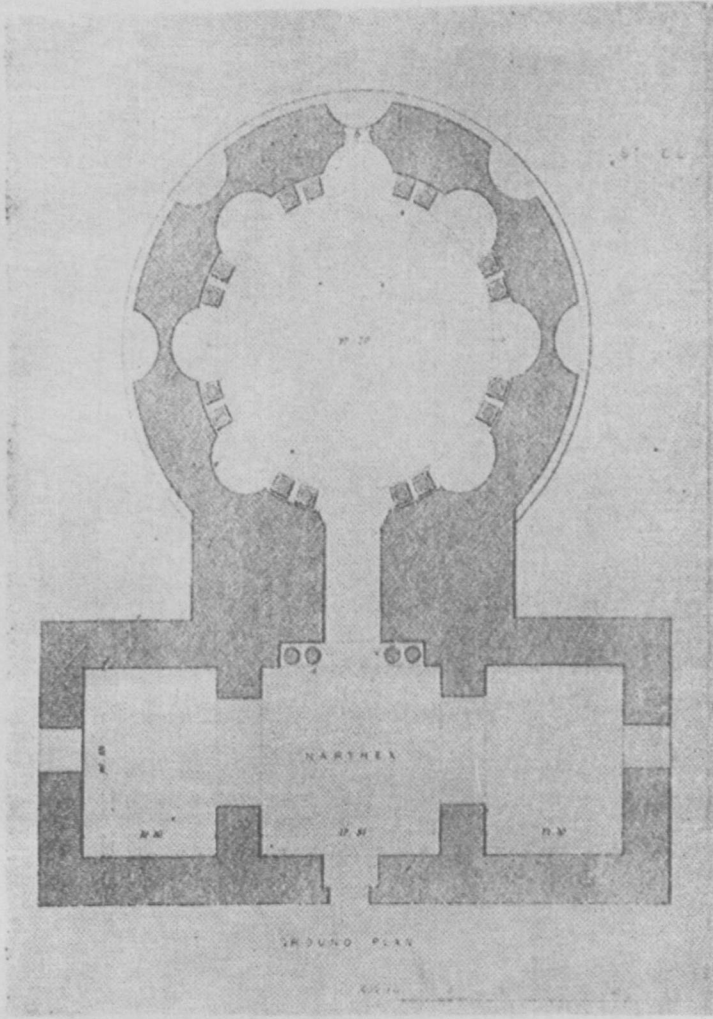
Resim : 4 — Bursa'da Orhan Gazi türbesi.

Resim : 5 — Bursa'da Orhan Gazi türbesi kapısı.

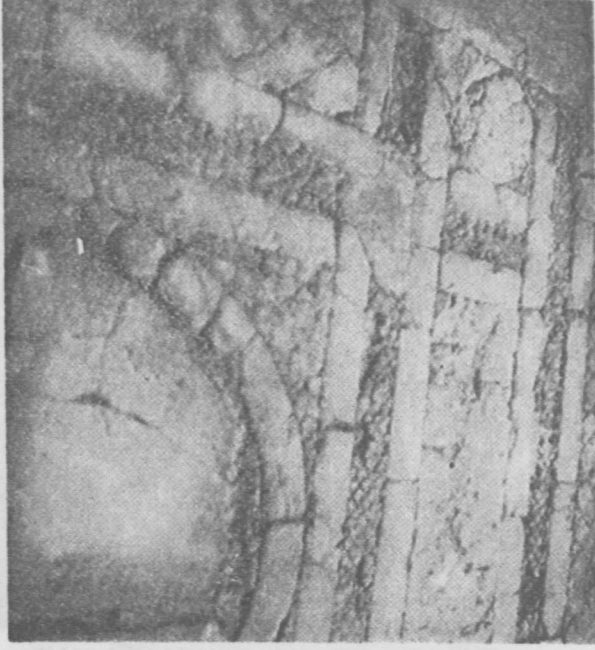
Resim : 6 — Bursa Gümüşlü Kubbe - Osman Gazi türbesi. (Texier-Pullan'dan)

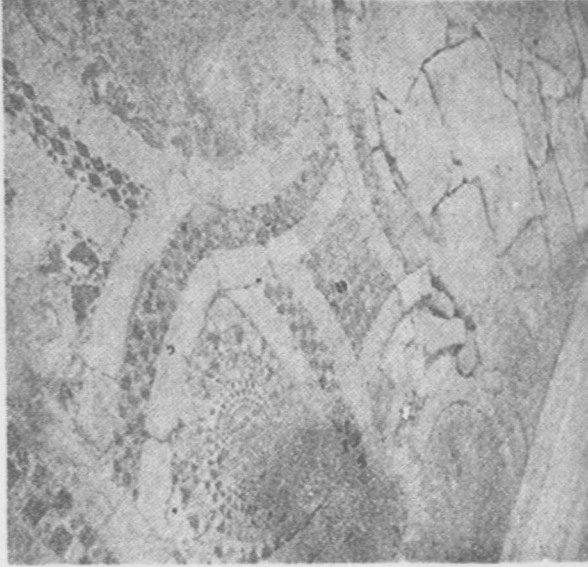
Resim : 7 — Bursa Gümüşlü Kubbe - Osman Gazi türbesi. (Texier-Pullan'dan)

Resim : 8 — Orhan Gazi türbesinin yerinde bulunan eski Bizans kilisesi mozaikleri.

Resim : 9 — Orhan Gazi türbesinin yerinde bulunan eski Bizans kilisesi mozaikleri.

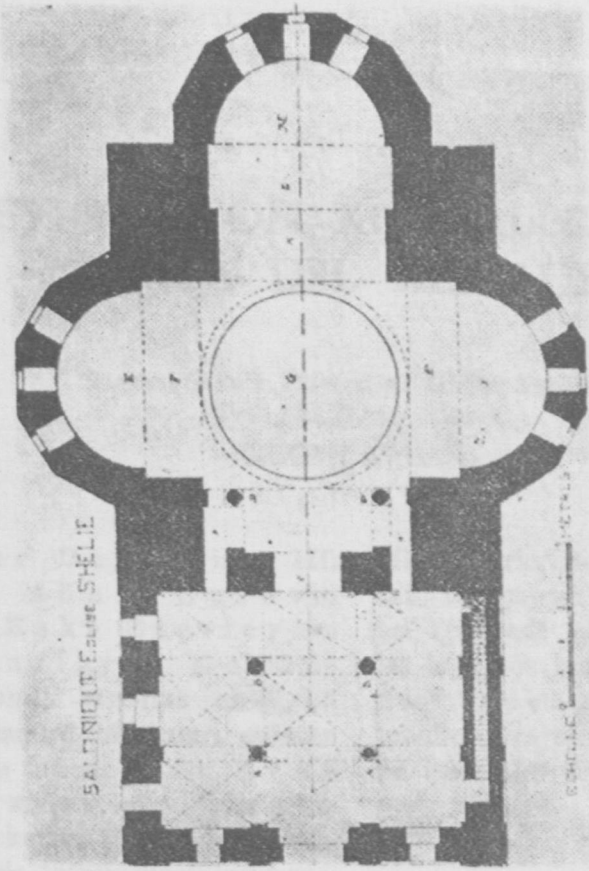
Resim : 10 — Orhan Gazi türbesinin yerinde bulunan eski Bizans kilisesi mozaikleri.

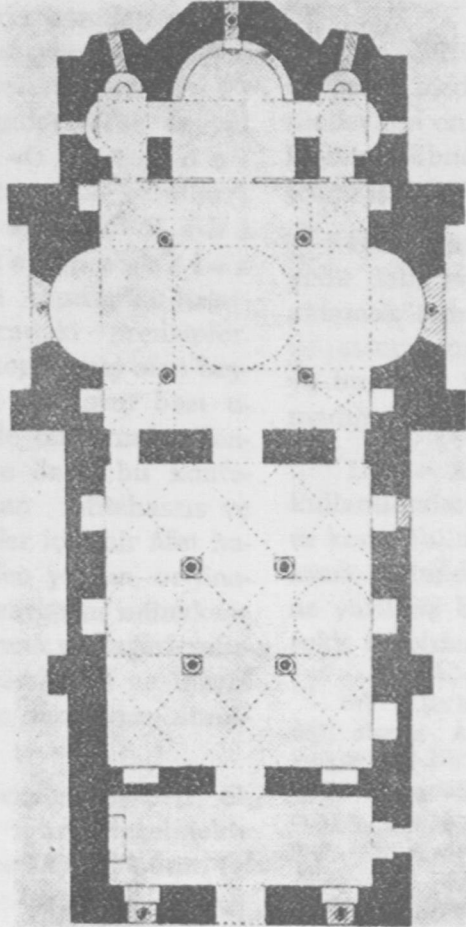
Resim : 11 — Orhan Gazi türbesinin yerinde bulunan eski Bizans kilisesi mozaikleri.

Resim : 12 — Bursa Orhan Gazi türbesi.

13 — Selânik'de Hagios Elias kilisesi plânı.

14 — Aynarozda Dokhiariu manastırı kilisesi.